

TARIMSAL DESTEK UYGULAMALARI: IPARD DESTEKLERİNİN KÜTAHYA TARIMINA ETKİSİ*

Seyfettin ÜNAL** Adem FİDAN***

Özet: Türkiye için ekonomik olduğu kadar sosyal boyutlarıyla da önemli bir konu olan tarım kesimine yönelik, sağlıklı bir destekleme programı halen ülkemizin kendi inisiyatifiyle uygulanmamaktadır. Çalışmanın amacı AB fonları ile sağlanan tarımsal desteklemelerin etkinliğini incelemektir. Bir AB fonu olan IPARD'ın Türkiye'de uygulanmasının ardından ekonomiye ve Türkiye tarımına etkisi Kütahya örneğinde ele alınarak, bu tür programların geleneksel tarım desteklemelerine kıyasla etkinliği araştırılmaktadır. Tarımsal destekleme konusu; süt sığırcılığı, et tavuğu ve tıbbi ve aromatik bitki yetiştiriciliğine olan etkilerinin yanında, tarımsal eğitime olan katkısı boyutlarında ele alınmaktadır. Çalışma sonucunda, IPARD uygulamasının incelenen destekleme başlıklarında başarılı çıktılar ürettiğine dair bulgulara ulaşılmıştır. Buradan hareketle, tarımsal desteklemelerin doğru şekilde uygulanması halinde ülkemiz tarımındaki yapısal sorunlara kalıcı çözümler getirebileceği söylenebilir. Çalışma, ülkemiz için hayati bir öneme sahip olan tarım alanında, yapısal dönüşümün gerçekleştirilmesi sürecine ilişkin olarak, tarımsal desteklemeler boyutunda katkı sağlayabilecek sonuçlar içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarım, Desteklemeler, IPARD, Kütahya.

AGRICULTURAL SUBSIDIES: THE IMPACT OF IPARD INCENTIVES ON KÜTAHYA'S AGRICULTURE

Abstract: Despite the fact that agriculture is an important matter for Turkey both socially and economically, the country is still lacking to take an initiative in implementing an appropriate incentive program for agricultural sector. This study intends to investigate the efficiency of agricultural subsidies provided by the EU funds. As an EU support fund, IPARD's effects on Turkey's agriculture and economy are evaluated on the sample of Kütahya province. The study also provides comparisons of these effects with the results of conventional subsidy programs, having been implemented so far in Turkey. The subjects of subsidies are examined from three aspects, which are namely dairy cattle breeding, broiler breeding and, medicinal and aromatic herb plantation. Moreover, the impacts of incentives on agricultural education are also evaluated. The results of the study reveal that IPARD program may be regarded as successful with respect to its outcomes produced in the examined subject matters. This, in turn, suggests that it may be highly possible to reach long term solutions for structural problems of agriculture provided that subsidies are implemented appropriately. Agriculture is a crucial issue for Turkey and during this highly needed transformation process of Turkey's agriculture, the study is considered to make valuable contributions to the issue from subsidies point of view.

Keywords: Agriculture, Subsidies, IPARD, Kütahya.

Jel Classification: O13, Q18.

1. Giriş

Ülkemizde Cumhuriyet sonrası dönemde ekonomik kalkınma adına daha çok sanayiye ağırlık verilmesine karşın, tarım sektörü ekonomi içindeki önemini korumaya devam etmiştir. Türkiye'nin tarımdan sanayi ve hizmet sektörüne doğru ekonomik dönüşümü devam etmekle birlikte, tarım sektörü özellikle istihdamdaki önemini hala sürdürmektedir. Gayrisafi yurt içi hasıladaki payının düşmesine rağmen, Türkiye'deki tarımsal üretim seviyesi 2000 yılından bu yana artış göstermektedir. Tarımsal üretim değeri içinde bitkisel üretim %70, hayvansal üretim ise % 30 düzeyinde paya sahiptir.

Ülkemizde tarla arazilerinin kullanım sınırına ulaşılmış olup, artık tarım arazilerini artırarak üretimi yükseltmek mümkün değildir. Çözüm, birim alandan daha fazla üretim sağlamakta, yani verimliliği yükseltmekte yatmaktadır. Türkiye'de geçmişten günümüze kadar uygulanan tarım politikaları pek fazla değişiklik göstermemiş olup, yapısal politikalar tam anlamıyla üretilmemiş, daha çok popülist politikalara yer verilmiştir. Örneğin, arazilerin parçalanmasına neden olan ve çok daha önceden yapılması gereken miras hukukundaki değişiklikler, ancak 2014 yılına gelindiğinde gerçekleştirilebilmiştir. Bu noktada, tarım arazilerinin miras yoluyla bölünmesini önlemeye yönelik olarak henüz yeni yapılan bu düzenlemenin hayata geçirilmesi önem arz etmektedir.

Teknolojik gelişmeler ve teknolojinin tarımda artan kullanımı ile birlikte çayır ve mera alanları tarla arazisine dönüştürülmüştür. Türkiye tarımında kültür bitkileri içinde tahıllar, baklagiller ve endüstri bitkileri önemli yer tutmaktadır. Fakat iklim değişiklikleri, ürün fiyatları ve desteklemeler üretimde dalgalanmalara neden olmaktadır. Türkiye'de entansif tarımın (tüm tarımsal imkânları kullanarak en yüksek verimi elde etmeyi amaçlayan tarım yöntemi) gelişmesiyle meyve ve sebze yetiştiriciliği artış göstermiştir. Bu alanda Türkiye'nin dünyada ilk sıralarda yer aldığı pek çok ürün bulunmaktadır. Kullanılan girdilerdeki artışa paralel olarak, bitkisel üretimde de gelişmeler gözlemlenmektedir. Yanı sıra, son dönemde teknolojik gelişmelerden yararlanılarak uygulanan modern sulama sistemleriyle üretim artışı yaşanmıştır. Salma sulamanın hâkim olduğu ülkemizde son yıllarda modern sulama sistemlerine verilen desteklerle üretim ve verimlilikte artış gözlenmektedir.

* Bu makale Eylül 2014'te Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilen "Tarımsal destek uygulamaları: IPARD desteklerinin Kütahya tarımına etkisi" isimli tez çalışmasından türetilmiştir.

** Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, seyfettin.unal@dpu.edu.tr

*** İletişim Uzmanı, TKDK, adem.fidan@tkdk.gov.tr

Türkiye, birçok meyve ve sebze türünün yanında, halkın beslenmesinde temel rol oynayan önemli tarla ürünlerini de yetiştirmektedir. Ülkemiz mevcut potansiyel açısından gelişmiş bir düzeyde olup, verimlilik artışı sağlanabildiği ölçüde gelişmiş ülkelerle yarışabilir bir duruma gelebilecektir. Ülkelerin kendi sınırları içerisinde yetiştirilenlerle nüfusunu besleme başarısını ifade eden yeterlilik kavramı, özellikle gıda krizi sürecinde üzerinde daha fazla durulan ve önemsenen bir konu olmuştur. Bir başka ifadeyle, günümüzde tarımsal üretimde yeterlilik derecesinin önemi giderek daha iyi anlaşılır hale gelmiştir.

Tarımın olmazsa olmaz parçası olan hayvancılık konusuna bakıldığında ise, Türkiye’de hayvansal üretimin mevcut durumu ve gelişmesinde hayvan varlığı yanında, ırk özellikleri, bakım-besleme koşulları ve verim düzeylerinin etkili olduğu görülmektedir. Türkiye’de hayvan varlığında görülen gerilemeye karşın, verimlilik düzeyi artış göstermektedir. Ancak bu artış, ülke nüfus artış hızı ve beslenme yapısı ile karşılaştırıldığında yetersiz görülmektedir. Nüfus yapısına göre yetersiz üretim ve ürün fiyatlarındaki artış, son dönemde canlı hayvan ve hayvansal ürün ithalatını gündeme getirmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde AB ve Türkiye tarımı ve ortak tarım politikası; üçüncü bölümünde ise tarımsal desteklemeler ve IPARD programı hakkındaki bilgilere yer verilmiştir. Dördüncü bölüm çalışmanın uygulama alanı olan Kütahya’nın tarım ve hayvancılığı hakkındaki temel bilgileri içermektedir. Çalışmanın uygulamasını içeren beşinci bölümde IPARD destekleme programlarından üç tanesine olan süt üretimi, et tavuğu (broiler) üretimi ve tıbbi ve aromatik bitki yetiştiriciliğine yönelik desteklemeler ayrı ayrı ele alınarak incelenmiştir. Bu bölümde, söz konusu destekleme programlarının uygulama sonuçları ile geleneksel tarım desteklemelerinin sonuçları arasındaki karşılaştırmalara yer verilerek, değerlendirmeler sunulmuştur. Uygulama bölümünde ayrıca IPARD’ın, bilinçli ve verimli tarımsal üretim yapabilmek adına önemli bir yapıyı konusu olarak karşımıza çıkan tarımsal eğitim üzerindeki etkileri de, yine Kütahya örneğinde incelenmiştir. Çalışma, sonuç ve değerlendirme bölümüyle tamamlanmıştır.

2. Türkiye ve AB’de Tarım

Türkiye’de tarım alanları çoğunlukla kırsal alanlardan meydana gelmektedir. Kırsal alanlardaki tarımsal çeşitlilik ve verimlilik doğrudan ülkemiz tarımsal faaliyetlerinin katma değer, büyüklük ve önemini ortaya koymaktadır. Ülkemiz tarımsal faaliyetlerinde toprak, su ve çevre kaynaklarını optimum kullanma sanatı tarımda sürdürülebilirliği mümkün hale getirecektir. Son yıllarda uygulamaya konulan kırsal alanlara yönelik tarımsal projelerin niteliği, ülkemiz tarımının teknik ve sosyo-ekonomik yapısının dönüşümünde stratejik önem taşımaktadır. Kırsal alanlardan kentlere yönelik devam eden göç hareketlerinin temelinde, kırsal alanda yaşayan insanların geçim kaynağı olan tarımsal faaliyetlerinin yeterince çeşitlendirilerek alternatif gelir kaynaklarının oluşturulamaması yatmaktadır.

Türkiye’de tarımsal üretim genel olarak küçük arazilerde, bölünmüş parsellerde, aile işletmeciliği tarzında ve çoğunlukla mülk topraklar üzerinde yapılmaktadır. Gelişmiş ülkelerde tarım işletmesi başına ortalama arazi büyüklüğü örneğin, Amerika’da 1,818, İngiltere’de 538, Fransa’da 521, Almanya’da 457, İspanya’da 238 dekar iken; ülkemizde bu değer oldukça dramatik ölçüde küçük olup, yalnızca 61 dekadır (Dinler, 2014: 350).

Ülkemizde tarımın son 20 yılda GSYH içindeki payı %15’lerin altına gerilemiştir. Diğer yandan, tarım sektörünün GSYH içindeki payının azalmasını, sektörün öneminin azaldığı şeklinde yorumlamak da doğru değildir. Bu süreçte ekonomide katma değer artışı yaratan sanayi ürünlerinin fazlalığı ve etkinliği bunun nedeni olarak görülebilir. Bir başka deyişle, teorik anlamda, gelişmişliğe paralel olarak ekonomi güçlendikçe, büyüyen GSYH içerisinde tarımın payının görece olarak azalması olağan görülmektedir. Bu durum, tarımda yaratılan katma değer diğer sektörlerle oranla daha düşük kalması yanında; gelir artışının tüketim harcamalarında sanayi mallarına ve hizmetler sektörüne kayması ile de açıklanmaktadır (Günaydın, 2010).

Günümüz dünyasında sanayi ile entegre olan, bir başka deyişle tarıma dayalı sanayi konusu önem arz etmektedir. Rasyonel tarımın yapıldığı gelişmiş ülkelerde, tarımsal ürünlerin ortalama %60’ı, Türkiye’de ise %25-30’u gıda sanayinde değerlendirilmektedir (Güneş, Albayrak ve Gülçubuk, 2002). Türkiye’de imalat sanayinin tüketim mallarını üreten grubunda yer alan tarıma dayalı sanayi, gelişme sürecinde tarımla ilişkilerini artırmak zorunda olan bir sanayidir. Sözkonusu sanayi kollarında kullanılan hammaddenin tamamına yakınına sağlayan tarım sektörü, sanayiye yalnızca hammadde katkısı sağlamakla kalmamakta; aynı zamanda sanayi ürünlerinin tüketicisi konumunda olarak da önem arz etmektedir. Tarıma dayalı sanayi, tarımsal ürünleri tamamen işleyerek veya yarı işlenmiş hale getirerek katma değer yaratmakta ve tarım sektörünün ekonomiye katkısını artırmaktadır. Yanısıra, sanayi, gelişimi için ihtiyaç duyduğu işgücünü de önemli ölçüde tarım kesiminden temin etmektedir. Tarım sektöründen sanayiye veya diğer kesimlere olan işgücü akışı; ekonomik açıdan, bir bakıma tarım sektöründen diğer sektörlere bir tür sermaye transferi olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan tarıma dayalı sanayi de, tarımsal üretim için gerekli olan gübre, tarım ilacı, tohum, fide, fidan, alet-makina gibi temel girdileri üretmek suretiyle, tarımsal üretimin verimliliğini artırıcı bir görev üstlenmektedir.

Ülkemizde tarıma dayalı sanayi bağlamında, gıda sanayi, tarımsal üretim artışının güvencesi olup; modern büyük ölçekli tesislerin yanı sıra, çoğu düşük kapasiteli ve dağınık bir alana yerleşmiş işletmeler halindedir. Gıda maddeleri, gelişmiş teknolojiler kullanılarak üretilmekte ve tüketicilere sunulmaktadır. Türkiye’de gıda sanayi; hammadde varlığı, emek yoğun iş gücü, dış ticaret yapısı açısından önemli potansiyele sahiptir. Genelde ihracatçı ve kendine yeterlilik kimliği ile üretim faaliyetine devam eden gıda sanayinde, KOBİ niteliğinde yapıya sahip olan işletmeler çoğunluktadır. Sayıları 50,000’in üzerinde bulunan bu işletmeler arasında, büyük ölçekli ve uluslararası kalitede gıda üreticileri de yer almaktadır (Güneş vd., 2002).

Gıda sanayi, Türkiye’de ileri teknoloji ve bazı teknik donanımlar dışında gerek duyulan tüm girdilerini yurt içinden sağlayabilmektedir. Sanayi, dışa bağımlı olmadan Türkiye ekonomisine katkıda bulunabilecek karşılaştırmalı üstünlüğe sahip bulunmaktadır. Dolayısıyla, gıda sanayini geliştirici, katma değer oranını yükseltici ve ihracatını artırıcı önlemler alınarak, sektörün ülke ekonomisine ciddi katkılar yapması sağlanabilecektir. Tarıma dayalı sanayi işletmeleri içinde gıda sanayi yanında,

tarıma girdi veren sanayiler de bulunmakta olup; gübre, tohum, fide, fidan, tarım ilacı, alet ve makine bu sanayiler tarafından üretilmektedir. Gıda sanayilerinin tersine Türkiye’de bu sanayilerin temel hammaddeleri genellikle yurt dışından gelmektedir ve bu bakımdan Türkiye ithalatçı konumundadır. Özellikle tarım ilacı, gübre ve alet-makina alanında gelişmiş ülkeler ve onların temsilcileri olan çok uluslu firmaların etkinliği sözkonusudur. Türkiye’de tarıma dayalı sanayinin yapısal gelişimini sağlayabilmek için, yatay dikey entegrasyonlara yönelim sağlamak, bu süreçte sözleşmeli üretim ve bütünleşmeyi sağlayan modellerden yararlanmak gerekebilir. Tarımsal üretimde verimliliği artırmak ve üretilen ürünlerin pazar alanlarını genişletmede tarımsal sanayilerden yararlanmak, ekonomilerin gelişimi açısından önem arz etmektedir (Güneş vd., 2002).

Diğer taraftan, Türkiye ve Avrupa Birliği tarım açısından kıyaslandığında; tarımın gerek milli gelir içerisindeki payı gerekse tarımsal nüfus gibi verilerle yapılan bir kıyaslamada ülkemiz bir “tarım ülkesi” görünümündedir. Ne var ki, tarımsal girdi kullanımından işletme başına düşen hayvan varlığına kadar uzanan; modern, bilinçli, etkin ve verimli tarımın göstergesi olan pek çok kriter açısından değerlendirildiğinde ise durumun hiç de görüldüğü gibi olmadığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle, “tarım ülkesi” olmanın sadece olumsuz taraflarını sergileyen; ilkel bir tarım ülkesi görüntüsü ortaya çıkmaktadır.

AB’de tarım, ortak bütçenin en büyük kısmını oluşturmakta olup, Türkiye’nin hem bu bütçeye yapacağı katkı hem de alacağı pay önem taşımaktadır. Buna ilişkin fayda-maliyet analizi bazı varsayımlar altında çeşitli zamanlarda yapılmıştır. İlk çalışmalar bunun Türkiye için kârlı bir uyum olacağına işaret etmekteydi. Fakat son çalışmalar Türkiye’nin kazançlı çıkabileceğinden kuşku uyandıracak sonuçlar içermektedir. AB’deki üye sayısı arttıkça yeni üye olmanın pek çok alanda fazlaca bir getiri sağlamayacağı artık bir sır olmaktan çıkıp, yaygın görüş haline gelmiştir. Tarım ürünleri dış ticaretinde hala net ihracatçı olan Türkiye’nin, rekabetçi anlayışın giderek güçlenmesiyle bu özelliğini bile AB karşısında koruyabileceğinden kuşku duyulmaktadır. Bu bağlamda, ülkemiz için kilit rolü, bitkisel üretimden çok hayvansal üretimin üstlenmesi beklenebilir. Daha önce üye olmuş Güney Avrupa ülkelerinde gözlemlendiği gibi, Türkiye’nin de bu alandaki rekabet gücü zayıftır. Önümüzdeki dönemde teknolojik ilerleme ile Türkiye’nin, zayıflığının bir kısmını kapatma imkânı bulması beklenebilir. Tarıma rekabet gücü kazandırmanın ülkemiz için en anlamlı uyum stratejilerinden birisi olacağı söylenebilir (Eraktan ve Ören, 2005).

2.1. Ortak Tarım Politikası

Avrupa Birliği’nin Ortak Tarım Politikası (OTP), hem tarımın son derece hayati bir işlev olan beslenme ile doğrudan bağlantılı olması hem de AB bütçesinin en büyük kısmının OTP’ye ayrılması nedeniyle ayrı bir önem taşımaktadır. OTP, AB’nin en eski ortak politikası olup, birlik içindeki olası gıda yetersizliklerinin önüne geçmeyi, verimli, sağlıklı ve çevre dostu bir üretim altyapısına kavuşmayı ve AB’nin gıda alanındaki dışa bağımlılığını ortadan kaldırmayı hedeflemektedir (Mortan, 1998). AB bir çok alanda olduğu gibi tarımsal anlamda da Türkiye’den daha ileri bir noktadadır. İleride olmakla kastedilen üretim fazlalığından ziyade, verimlilik anlamındadır. AB’den daha fazla arazi, hayvan sayısı ve tarımsal istihdama sahip olmama rağmen, gerek birim alanda gerekse işletme başına üretilen ürünler çok daha düşük düzeydedir. Türkiye ve AB tarımı büyük yapısal farklılıklar göstermektedir. Bu nedenle de Türk tarımının AB tarımına uyum sürecinde tarımsal yapıların yaklaştırılmasında büyük sorunlar yaşanacağını öngörmek zor değildir. Tarımsal nüfus yoğunluğu, tarımsal işletme büyüklüğü ve sayıları, arazinin çok parçalılığı, verimlilik, AB ve Türkiye arasındaki tarımsal yapı farklılıklarının en önemli unsurlarındandır.

Toprak verimliliği açısından, AB ortalaması Türkiye’dekinden %50 daha yüksektir. Bu bağlamda rekabet için verimi arttırmaya yönelik olarak eğitim düzeyinin artırılması, teknolojiye erişim ve kullanımının yaygınlaştırılması gibi standart önlemlerin yanında; çiftçi ailelerin sayısının düşürülmesi ve çiftçi ailesi başına düşen tarım arazisinin artırılması da gerekmektedir. Bu hedefin gerçekleşmesi, yaklaşık %1.5 olan nüfus artış hızı düşürülmeden, büyüme hızının belli bir düzeyde sürdürülebilirliği sağlanmadan ekonomik ve sosyolojik açıdan pek mümkün görünmemektedir (Dinler, 2014: 380-381).

AB’nin tersine Türkiye’de tarım işletmeleri küçük ve parçalanmış durumdadır. Bu durumun büyük oranda Türkiye’nin demografik özelliklerinden ve miras hukukundan kaynaklandığı yukarıda vurgulanmıştır. Sorunun giderilmesi için yaygın eğitim imkânlarının sunulması ve tarımda açığa çıkacak nüfusa yeni iş alanlarının yaratılması gerekmektedir. Bu amaca yönelik olarak kırsal alanda tarıma dayalı küçük ve orta ölçekli tesisler kurularak, tarımsal üretimden bir kısım çalışanın buraya kaydırılması suretiyle istihdam yaratılması önemlidir. Ülkemizde, AB’nin aksine, devlet tarafından uygulanan kırsal kalkınmaya yönelik eğitim faaliyetleri ve yayınlar dışında doğrudan tarımla ilgili yapısal politika bulunmamaktadır. Dolayısıyla, Türkiye için tarımsal işletmelerin büyütülmesi kısa vadede pek mümkün görünmemektedir. Herhangi bir önlem almadan tarımsal nüfusun azaltılması yönünde atılacak bir adım, bu kesimde çalışanların sosyal güvencesinin yetersizliği nedeniyle, kentlere olan göçü hızlandıracaktır. Hâlbuki Türkiye’de kentler artık bu göçü kaldırabilecek durumda değildir (Dinler, 2014: 379).

Ayrıca, AB’de tarıma destek kuruluşu tek ve merkezi iken, Türkiye’de ürüne göre değişmektedir. AB, destek mekanizmalarını ürün kalitesi ve bölgenin gelişmişlik düzeyine göre ayarlayabilmektedir. Buna karşılık Türkiye’de desteklemede söz konusu unsurların dikkate alınmaması ve üretici örgütlerinin AB’deki kadar güçlü olmaması diğer önemli farklardır. AB’deki üretici birliklerine benzer yapıda üretici birliklerinin kurulup örgütlenmesi ve etkin bir yapıya kavuşturulmasına yönelik olarak “Tarımsal Üretici Birlikleri” yasa tasarısı hazırlanmıştır. Bu tasarının çerçevesinde güçlü üretici birliklerinin oluşturulması, OTP’ye uyum yönünde atılacak önemli bir adımdır (Şahin ve Berk, 2008).

OTP’nin hedefleri gerek uygulanması sonucu ortaya çıkan sorunlar gerekse uluslararası alanda yaşanan gelişmeler doğrultusunda tamamen değiştirilmiştir. OTP’nin günümüzdeki hedefleri sürdürülebilir tarım; gıda kalite ve güvencesi; hayvan sağlığı ve refahı; çevre ve kırsal kalkınma ana başlıkları ile özetlenebilir. Türkiye’den de bu hedeflere yaklaşacak şekilde mevzuatını, kısa ve orta vadede, OTP ile uyumlaştırması beklenmektedir. Türkiye’de, ulusal programda da belirtildiği gibi, AB mevzuatına uyum açısından kısa ve orta vadeli taahhütleri yerine getirmek üzere çalışmalar başlamıştır. Ancak OTP’ye uyum, Türkiye Tarım Kesiminde her anlamda çok ciddi bir yeniden yapılanma ve radikal bir dönüşümü gerektirmektedir. Bunun gerçekleştirilmesinin ise çok ciddi bir maliyeti olacaktır. Türkiye’nin bu maliyeti, AB’nin desteği olmaksızın, var olan ekonomik ve sosyal yapısı ile

karşılayamayacağı açıktır. Ancak AB, OTP'ye uyum süreçlerinde Yunanistan, İspanya ve Portekiz gibi ülkelere üyelik öncesinde tanıdığı geçiş sürelerini, genişleme sürecinde yeni aday ülkelere tanınamaktadır. Bu olgu da üyelik öncesinde OTP'ye uyumu zorlaştıran bir başka önemli husustur. Özetle, Türkiye'nin OTP'ye uyumu, pek çok açıdan sadece kâğıt üzerinde ve yazılacak raporlarla sınırlı kalacak gibi görünmektedir (Öztürk ve Ardor, 2005).

Bu bağlamda OTP uyum çalışmalarını yürüten Tarım Bakanlığı'nın üniversiteler ve sivil toplum örgütleriyle işbirliği içerisinde uygulanabilir ve gerekli dönüşümü sağlayabilecek projeler hazırlayarak, bu projelerin uygulanması aşamasında AB'nin de mali katkısını sağlama yönünde çaba göstermesi gerekmektedir. Türk tarımının var olan yapısı ile OTP'ye beklenen uyumu mevzuat anlamında gerçekleştirilse bile bunun kâğıt üzerinde kalacağı; gerçek anlamda uyumunun kısa ve orta vadede hatta uzun vadede dahî imkânsız değilse bile çok zor olacağı ileri sürülebilir. Bu durum AB ile tarım konusundaki müzakerelerin ne kadar zorlu geçeceğinin ve hatta kesilebileceğinin en açık göstergesidir. Birlik bütçesinden OTP'ye ayrılan payların gerek son on yılda azalma yönündeki gelişimi, gerekse gelecek yıllara ilişkin daha da azaltılmasına yönelik konulan hedefler dikkate alındığında; AB'nin 20 milyon insanı barındıran Türk tarımının yükünü üstlenmek istemeyeceği açıktır (Öztürk ve Ardor, 2005).

3. Tarımsal Desteklemeler

Türkiye'de tarımsal üretimin nitelik ve nicelik olarak artırılmasında, değişen destekleme sistem ve uygulamalarının katkısı bulunmaktadır. Destek miktarı yetersiz de olsa, bu uygulamaların devamlılığı, üretimin artırılmasında etkilidir (Susam ve Bakkal, 2008). Ülkemizdeki şimdiye kadar uygulanagelen belli başlı tarımsal destekleme araçları; doğrudan gelir desteği (DGD) ödemeleri, fark ödemeleri, hayvancılık destekleri, çevre amaçlı tarımsal alanların korunması (ÇATAK) programı destekleri, telafi edici ödemeler, ürün sigortası ödemeleri, kırsal kalkınma destekleri ve diğer destekler şeklinde sıralanabilir. Bu çerçevede Türkiye'de bugüne kadar tarım sektörüne yapılan destekler temel olarak fiyat desteği, girdi desteği ve doğrudan ödeme şeklindedir.

3.1. IPARD

AB'ye katılmak isteyen ülkelerin, uyum sağlamayan sektörleri için uygulanan, birçok katılım öncesi yardım aracı bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Türkiye'de uygulanan IPARD programıdır. Program Kütahya'nın da aralarında bulunduğu 42 ilde uygulanmaktadır. Avrupa Birliği (AB) aday ve potansiyel aday ülkelere destek amacıyla 1085/2006 sayılı Konsey Tüzüğü çerçevesinde Katılım Öncesi Yardım Aracı'nı (Instrument for Pre-Accession Assistance- IPA) oluşturmuştur. IPA desteği beş bileşeni içermekte olup, Türkiye IPA tüzüğü'nün Ek 1'inde yer alan aday ülke statüsünde bütün bileşenlerden yararlanabilmektedir. IPA'nın beşinci bileşeni olan Kırsal Kalkınma (IPA Rural Development-IPARD), Avrupa Birliği'nin Ortak Tarım Politikasını, Kırsal Kalkınma Politikasını, ilgili politikaların uygulanması ve yönetimi için uyum hazırlıklarını ve bu kapsamda politika geliştirilmesini desteklemektedir. IPARD desteğinin 2007-2013 yıllarını kapsayan çok yıllık "Kırsal Kalkınma Programı" kapsamında uygulanması gerekmekte olup AB Komisyonu tarafından gerçekleştirilen akreditasyonun geç gerçekleşmesi ve fonların ön görülen sürede dağıtılmamasından dolayı bu süreç uzatılmıştır.

Türkiye için IPA Kırsal Kalkınma Programı (IPARD Program) ülkenin kırsal kalkınma bağlamında katılım öncesi dönemdeki öncelikleri ve ihtiyaçları göz önünde bulundurularak tasarlanmıştır. Bu çerçevede 2007-2013 yıllarını içeren 9. Kalkınma Planı, 2006-2010 yıllarını içeren Tarım Stratejisi ve Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi öncelikleri yanında Avrupa Birliği Çok Yıllı Gösterge Planlama Belgesi'nin stratejik öncelikleri de dikkate alınmıştır. Türkiye için öngörülen IPARD bütçesinde AB katkısı 873.9 Milyon Euro iken, Türkiye'nin katkısı 291 Milyon Euro'dur. Dolayısıyla, toplam IPARD bütçesi 1.165 Milyar Euro'dur (IPARD Programı 2007-2013, www.tkd.gov.tr).

2007 yılında kurulan Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK), kuruluşunu takiben, IPARD'ı uygulamakla görevlendirilmiştir. Kurumun kurulma amacı ulusal kalkınma plan, program ve stratejilerinde öngörülen ilke ve hedefler çerçevesinde, Avrupa Birliği ve uluslararası kuruluşlardan sağlanan kaynakları da kapsayacak şekilde, kırsal kalkınma programlarının uygulanmasına yönelik faaliyetleri yürütmektir. IPARD'da 42 il destekleme kapsamına alınmış olup, destekleme programları bu illerde iki fazda (safhada) hayata geçirilmiştir. 1. faz iller 20 tane olup 2011'de destekleme faaliyetlerine başlamışlardır. 2012 yılında belirlen 2. fazda ise 22 il kapsama alınmış olup, ilk proje çağrısına¹ 2013 yılında 9. çağrı ile başlamışlardır (www.tkd.gov.tr).

IPARD tarafından 3 ana tedbir² belirlenmiş olup bu tedbirlere destek verilmektedir. Bu tedbirler ve alt tedbirleri tablo 1'de belirtildiği gibidir. IPARD programında her tedbir ve alt tedbirlerde genel uygunluk kriterleri ve spesifik uygunluk kriterleri bulunmaktadır. Destekleme kalemleri bütün tedbirlerde aynı olup; kurum sözkonusu destekleri 4 kalemden kullandırmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanmaktadır:

1. Yapım işleri: Ahır, ağıl, kümes, idari bina, yem deposu, araç deposu vb.
2. Makine-ekipman alımı: Yapılan yatırım için gerekli maki-ekipman vb.
3. Hizmet alımı: Çizimler, danışmanlıklar vb.
4. Görünürlük alımı: tabela ve pano vb.

¹ Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu belli dönemlerde (genelde yılda 3 veya 4) proje kabul etmektedir. Bu dönemlere başvuru çağrı dönemi denmektedir. 2014 Mart itibarı ile 12 çağrı gerçekleştirilmiştir.

² IPARD Programında 7 ana tedbir bulunmakta olup, bunun yalnızca 3 tanesi uygulanmaktadır. Ayrıca, IPARD Programının Türkçe çevirisinde tedbir ifadesi kullanılmış olup; çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde "tedbir" ve "destek" ifadeleri aynı anlamda birbirinin yerine kullanılacaktır.

Desteklenen yatırım tutarı en az 5,000, en çok 3 milyon Euro'dur.³ Destek oranı ise %50 ile %65⁴ arasında değişmektedir. Çünkü;

- genç girişimcileri teşvik etmek adına, yatırımı yapan kişi 40 yaşın altında ise +%5,
- dağlık alanlara yatırım yapılmasını teşvik etmek adına, yatırım yapılan yer dağlık⁵ alanda yer alıyorsa +%10 teşvik verilmektedir. Yanısıra, desteklemelerde kapasite şartı bulunmamaktadır.

IPARD'ın ön plana çıkan özelliklerinden birisi, desteklerin tam anlamıyla bir proje karşılığında verilmesidir. Bir başka ifadeyle, yatırımlarda bütünsellik aranmaktadır. Örneğin, bir yatırımcı önce balya hazırlama makinesini alıp, daha sonra Kuruma başvurarak bu makine için destekleme alamayacaktır. Söz konusu makine alımında desteklemeden faydalanabilmesi için, önce Kuruma başvurması gerekmektedir. Bu noktada, Kurumun proje formatında cevaplanmasını istediği bir dizi soru bulunmaktadır.

Tablo 1. Uygulanmakta olan IPARD destekleri

TEDBİR KODU-ADI	ALT TEDBİR KODU-ADI		
101-TARIMSAL İŞLETMELERİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI VE TOPLULUK STANDARTLARINA ULAŞTIRILMASINA YÖNELİK YATIRIMLAR	101-1	Süt Üreten Tarımsal İşletmelere Yatırım	
	101-2	Et Üreten Tarımsal İşletmelere Yatırım	Kırmızı Et
			Beyaz Et
103-TARIM VE BALIKÇILIK ÜRÜNLERİNİN İŞLENMESİ VE PAZARLANMASININ YENİDEN YAPILANDIRILMASI VE TOPLULUK STANDARTLARINA ULAŞTIRILMASINA YÖNELİK YATIRIMLAR	103-1	Süt ve Süt Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması	Süt İşleme Tesisleri
			Süt Toplayan Üretici Örgütleri
	103-2	Et ve Et Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması	Kırmızı Et
			Beyaz Et
	103-3	Meyve ve Sebzelerin İşlenmesi ve Pazarlanması	
103-4	Su Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması		
302- KIRSAL EKONOMİK FAALİYETLERİN ÇEŞİTLENDİRİLMESİ VE GELİŞTİRİLMESİNE YÖNELİK YATIRIMLAR	302-1	Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve Geliştirilmesi	
	302-2	Yerel Ürünler ve Mikro İşletmelerin Geliştirilmesi	
	302-3	Kırsal Turizm	
	302-4	Kültür Balıkçılığının Geliştirilmesi	

Kaynak: <http://www.tkd.gov.tr/Giris.aspx>

IPARD kapsamında yatırım yapılırken sıfırdan yeni yatırım veya mevcut yatırımı modernize etmek yada genişletmek mümkündür. Program kapsamında yatırımcının dikkat etmesi gereken husus, yatırımı bir bütün olarak düşünmek ve ekonomik sürdürülebilirliğini kanıtlamaktır. Kurum böylelikle verilen hibenin hem doğru yatırımcı ile buluşmasını hem de ekonomiye geri kazandırılmasını amaçlamaktadır (www.tkd.gov.tr).

4. Çalışma Uygulama Alanı Olan Kütahya'da Tarım ve Hayvancılık

Kütahya'nın sahip olduğu toplam tarım alanı 409,488 hektar olup yüzölçümünün %34'ünü oluşturmaktadır. Sulanan tarım alanlarının azlığı nedeniyle tarım alanlarının yaklaşık %96'sında hububat ekimi yapılmaktadır. Tarla ürünleri arasında buğday, şeker pancarı, arpa ve mısır önemli tarımsal ürünler olarak öne çıkmaktadır. Sebze ve meyve üretimi ise ancak %4 gibi sınırlı bir alanda yapılabilmektedir. Tarım alanlarının ancak %17'si sulanabildiği için ürün çeşitliliği görülmemektedir(www.kutahyatarim.gov.tr,2014).

³ IPARD programı kapsamında her tedbir için ayrı ayrı minimum ve maksimum yatırım tutarları bulunmakta olup; söz konusu tutarlar genel aralığı ifade etmektedir.

⁴ Bütün tedbirler için destek oranı %50 olup; yalnızca et ve süt üretiminde %65'e kadar çıkabilmektedir.

⁵ Dağlık alandan kastedilen 1.000 rakım üstü veya 500 rakım üstü olup %17 ve üzeri eğime sahip olan yerlerdir.

Kütahya için önemli bir geçim kaynağı da hayvancılık olup 2012 yılı verilerine göre 158,698 adet büyükbaş hayvan bulunmaktadır. Büyükbaş hayvan varlığı bakımından Merkez ilçe, Tavşanlı, Simav, Gediz ve Aslanapa önemli bir potansiyele sahiptir. Büyükbaş hayvanlardaki ıslah çalışmaları neticesinde kültür ırkı hayvan sayısında artış gerçekleşmiştir. Bu durum süt veriminin artmasında da önemli bir etken olmuştur. İl'deki küçükbaş hayvan varlığı ise 400,000'in üzerindedir. Küçükbaş hayvan varlığı bakımından Merkez ilçe ve Simav ilçesi ön sırada yer almakta olup, bu ilçeleri Tavşanlı ve Aslanapa izlemektedir. İl'deki kümes hayvanı varlığı ise bir milyon civarındadır. Kanatlı hayvan varlığında Tavşanlı başı çekerken, Simav et tavuğu üretiminde önde gelmektedir. Kütahya'nın çoğu yöresinden anayol geçmemesi hastalıklar açısından arı bir bölge olmasını sağlamakta ve bu durum tavukçuluk yapılması için bir fırsat oluşturmaktadır (<http://kutahya.tarim.gov.tr>).

5. IPARD Desteklemelerinin Kütahya Tarım ve Hayvancılığına Etkileri

Bu başlık altında, sağlanan desteklerin bazılarının Kütahya ekonomisine etkileri ortaya konularak, IPARD programının verimliliği incelenecektir. Burada şunu belirtmekte yarar var ki, programın henüz çok yeni olması nedeniyle yatırımların bir bölümü halen gerçekleştirilme veya inceleme aşamasındadır. Ancak İl Koordinatörlüğü'ne şu ana kadar yapılan proje başvurularında onay oranının %95 düzeyinde olmasından hareketle, değerlendirmeler, projelerin tamamının gerçekleştirildiği varsayımıyla yapılacaktır. IPARD uygulamasında ilk 20 il 2011'de proje başvurusu kabul etmeye başlayıp 8 proje çağrısı gerçekleştirdikten sonra, ikinci faz iller 2013 yılında 9. Çağrı ile proje kabulüne başlamıştır. Kütahya sözkonusu ikinci faz iller arasında yer almaktadır.

Tarım Bakanlığı ve TÜİK verilerine göre Kütahya ilinde hayvan sayısının diğer illere göre ortalamanın üstünde olmasına rağmen, süt veriminin düşük olmasından yola çıkılarak çalışmadaki inceleme konulardan birisi, süt üretimine sağlanan desteklemelerin etkisi olarak belirlenmiştir. Kütahya'da yumurta tavukçuluğunun yoğun bir şekilde yapılmasına rağmen, besi tavukçuluğunun yapılmamasından hareketle, et tavuğu (broiler) üretimine verilen desteklemelerin etkisi, ikinci inceleme konusu olarak tespit edilmiştir. Üçüncü inceleme konusu, tıbbi ve aromatik bitki yetiştiriciliğine yönelik desteklemelerin etkisidir. Bunun belirlenmesinin altında yatan neden ise, Kütahya ilinin hava şartlarının ve yüksekliğinin tıbbi ve aromatik bitki yetiştiriciliğine uygun olmasına rağmen, şu ana kadar yüksek katma değere sahip olan bu alanda üretim gerçekleştirilmediğinin görülmesi, dolayısıyla bu alandaki eksikliğe dikkat çekme isteğidir. Son olarak, doğrudan destekleme konusu olmamakla birlikte, desteklemelerde ön şart olarak görülen tarımsal eğitime IPARD'ın dolaylı katkısı ele alınmıştır. Bilinmektedir ki, bilinçli, etkin ve verimli bir tarım anlayışının kazanılması adına tarımsal eğitim hayatı önem arz etmektedir.

5.1. Süt Üretimi Desteklemeleri ve Etkileri

Kütahya'da sadece süt sığırcılığı yapan işletme⁶ bulunmamakta olup kombine (besi ve süt inekçiliği) yapılmaktadır. Bunun en büyük sebebi büyükbaş ile uğraşan çiftçinin süt üretiminden herhangi bir kazanç beklemeyip doğan buzağları besleyerek onları kazanç olarak değerlendirmeye çalışmasıdır. Hayvancılıkla uğraşanların sayısının çok olması nedeniyle, Kütahya ilk bakışta hayvancılıkta ileri bir seviyede gibi değerlendirilmektedir. Buna karşın, ticari tarım yerine, geçimlik tarım yapılması nedeniyle işletmeler ölçek ekonomisinden uzaklaşmakta ve dolayısıyla verimlilik noktasında sorunlar baş göstermektedir.

İşletme başına düşen hayvan sayısı Türkiye'de 3.9 (Kütahya'da 5.6) olmasına karşın, bu oran AB'de 38.7'dir. Bir başka deyişle, AB işletmeleri ortalama 10 kat daha büyüktür. Damızlık Sığır Yetiştiricileri Birliği'nden edinilen bilgilere göre Kütahya'da hayvan başına günlük ortalama süt üretimi 12 kg'ı geçmemektedir. Diğer taraftan AB'de süt verimi Türkiye'den 3 kat daha yüksektir (Dinler, 2014: 360-366). Tüm Türkiye'de olduğu gibi Kütahya'da da süt üretiminde temel sorunlar:

- İşletmelerin küçük olması (ölçek ekonomisi sorunu),
- Ekonomik sürdürülebilirliklerini sağlayamamaları,
- Verimliliğin düşük olması ve
- Geçimlik hayvancılık yapılmasıdır.

Tarım İl Müdürlükleri tarafından uygulanan Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı (KKYDP) kapsamında 8 etap proje kabulü yapılmış ve proje konularının hiç birinde büyükbaş süt üretimine yönelik destek verilmemiştir. Verilen desteklerin büyük bölümü süt işleme ve paketlemeye yönelik olmuştur. TKDK Kütahya İl Koordinatörlüğü ise şimdiye kadar 4 çağrıya çıkmış olup, süt üreten tarımsal işletmelerden 10 proje başvurusu kabul edilmiştir. Sözkonusu projelere ilişkin bazı detaylar tablo 2'de sunulmaktadır.

⁶ İşletme ifadesiyle kastedilen yalnızca kurumsal bir yapı veya firma olmayıp, hayvancılık yapan tüm ekonomik birimler olduğundan; işletme, hane, çiftçi ifadeleri aynı anlamda birbirinin yerine kullanılmaktadır.

Tablo 2. Süt Üretimine Yönelik Yapılan Destekleme Başvuruları ve Kapasiteleri

BÜYÜKBAŞ SÜT ÜRETİMİ İÇİN YAPILAN YATIRIMLAR VE KAPASİTELERİ ⁷			
İŞLETME ADI ⁸	SAĞMAL İNEK SAYISI (ADET)	YILLIK ORTALAMA SÜT VERİMİ (300 GÜN/KG) ⁹	ÇALIŞTIRDIKLARI İŞÇİ SAYISI
İşletme-1	48	360000	2
İşletme-2	56	420000	2
İşletme-3	30	225000	1
İşletme-4	120	900000	3
İşletme-5	120	900000	2
İşletme-6	120	900000	3
İşletme-7	120	900000	3
İşletme-8	60	450000	2
İşletme-9	70	525000	2
İşletme-10	50	375000	1
TOPLAM	794	5955000	21

Kaynak: TKDK Kütahya İl Koordinatörlüğü (Proje Başvuru Birimi-Başvuru Dosyaları)

Tabloda da görüldüğü gibi sadece 10 işletmede yıllık toplam 5,955 ton süt üretilmektedir. Bu üretim Kütahya'nın 4 ilçenin her birerindekinden daha fazla bir üretime karşılık gelmektedir. İşletme başına sağmal inek ortalaması 79.4 olup AB ortalamasının bile oldukça üstündedir. Aynı şekilde 10 işletmede tam zamanlı çalıştırılan 21 işçi bulunmaktadır. Bu işçiler aileleri ile birlikte istihdam edilmiş olup eşler ve çocuklar da ihtiyaç halinde sözkonusu işletmelerde çalışmaktadır.

İstatistiksel verilere bakıldığında Kütahya'da işletme başına ortalama sağmal inek sayısı 4'tür. Buradan hareketle 794 sağmal ineğe 198 işletmede bakıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda ön plana çıkan husus, ülke kaynaklarının verimli kullanılmasının ölçek ekonomileri sayesinde mümkün olacağı fark edilmesidir. Köylerimizde çiftçiler bu işleri daha çok geçimlik olarak yapmakta olup, ticari olarak çiftçilikle uğraşan işletme sayısı oldukça sınırlıdır. Ayrıca detaya girmeksizin şunu da not etmekte yarar var ki; konuya ilişkin sorunlar yalnızca ekonomik olmayıp, yanısıra birtakım çevresel, hayvansal ve bitkisel problemler boyutunu da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, konuya ilişkin sorunların oldukça çok boyutlu ve dramatik etkileri olduğunu belirtmekte yarar bulunmaktadır. Bu bağlamda, çözüm üretme noktasında, gerek IPARD gerekse IPARD sonrasında benzer uygulamaların gerçekleştirilmesinin ne denli önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

IPARD programı tarafından verilen destekler sayesinde Kütahya İlinin süt üretiminde kayda değer bir artış yaşanmıştır. Avrupa Birliği'nde tarımsal nüfusun çok az olmasının sebeplerinden birisi de işletmelerin tamamına yakınının ticari tarım yaparak verimliliği esas almalarıdır. Türkiye tarımının da benzer şekilde yapısal desteklemelere önem vermesi ve işletmelerin büyütülerek ölçek ekonomisini yakalamasının sağlanması gerekmektedir. Tarımsal desteklemeler için ayrılan bütçelerin bu amaçlara hizmet edecek biçimde yönlendirilmesi, sorunların çözümünde yardımcı olacaktır.

⁷ 15.04.2014 itibarıyla ilk dört projenin yatırımları tamamlanarak, destek ödemeleri yapılmıştır. Diğerleri ise inceleme ve/veya yatırım aşamasındadır.

⁸ Özel bilgiler olması nedeniyle, işletme isimleri gizli tutulmuştur.

⁹ Yapılan hesaplamalarda ineklerin günlük ortalama 25 kg süt verimi olduğu kabul edilmiştir ve ineklerin sağılma süreleri 300 gün olarak alınmıştır.

5.2. Et Tavuğu (Broiler) Üretimi Desteklemeleri ve Etkileri

Kütahya'da bir milyona yakın kümes hayvanı varlığı bulunmaktadır. Kanatlı hayvan varlığında Tavşanlı başı çekerken Simav et tavuğu üretiminde önde gelmektedir. Özetle, ilde et tavukçuluğundan söz edilememektedir. Bu durum, Kütahya'da sözkonusu alana yatırım yapılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Böylece, bu alana sunulacak desteklerle, et tavukçuluğu sektörünün canlanması sağlanabilecektir. Şu ana kadar Tarım İl Müdürlüğü tarafından yumurta işleme ve paketlemeye yönelik 2 tesis desteklenmiş olup, bunun dışında kanatlı hayvan üretimine yönelik herhangi bir destekleme gerçekleştirilmemiştir. Bu desteklemeyle, hali hazırda ilde sektörü olmayan veya eski usullerle ve sınırlı üretim yapılan bir sektörün canlandırılarak, bu alana büyük yatırımların çekilmesi amaçlanmaktadır. Şimdiye kadar Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın kendi bütçesinden kaynak ayırmayıp bu alanda destek vermemesi, arz ettiği potansiyele rağmen et tavuğu üretiminin Kütahya'da yeterince gelişmemesine neden olmuştur.

TKDK Kütahya İl Koordinatörlüğü'ne 11. ve 12. Çağrılarda kanatlı eti üretimine yönelik olarak toplam 11 proje başvurusu gerçekleştirilmiştir. Kütahya'da IPARD öncesinde yılda 180.000 adet et tavuğu yetiştirilmekte olup; TKDK'ya sunulan 11 proje başvurusunun sonuçları tablo 3'te görüldüğü gibidir.

Tablo 3. Et Tavuğu Üretimine Yönelik Yapılan Destekleme Başvuruları ve Kapasiteleri

ET TAVUĞU (BROİLER) ÜRETİMİ İÇİN YAPILAN YATIRIMLAR VE KAPASİTELERİ			
İŞLETME ADI ¹⁰	ÜRETİLEN BROİLER SAYISI (ADET/45 GÜN)	YILLIK BROİLER ÜRETİMİ ¹¹	ÇALIŞTIRDIKLARI İŞÇİ SAYISI
İşletme-1	30.000	180.000	2
İşletme-2	50.000	300.000	2
İşletme-3	50.000	300.000	2
İşletme-4	50.000	300.000	2
İşletme-5	20.000	120.000	1
İşletme-6	20.000	120.000	1
İşletme-7	20.000	120.000	1
İşletme-8	50.000	300.000	2
İşletme-9	50.000	300.000	2
İşletme-10	30.000	180.000	1
İşletme-11	30.000	180.000	1
TOPLAM	400.000	2.400.000	17

Kaynak: TKDK Kütahya İl Koordinatörlüğü (Proje Başvuru Birimi-Başvuru Dosyaları)

Tabloya göre Avrupa standartlarında¹² 11 adet et tavuğu tesisi kurulması sözkonusudur. Bu 11 tesiste yılda 2.4 milyon adet et tavuğu üretimi yapılacak olup, 17 aileye iş imkânı sağlanacaktır. Gıda hijyeni ve kalitesi açısından güvenilir bir üretim yapılması sağlanmış olacaktır. Kütahya'nın bir hayli yetersiz kaldığı bir sektörde canlanma yaşanarak, ilerleyen zamanlarda bu alana yönelik yeni sanayi yatırımlarının gerçekleştirilmesi beklenebilecektir. Dolayısıyla, IPARD sayesinde, gelişmemiş ama potansiyeli olan bir alana destek olunması halinde, sözkonusu alana yeni yatırımların çekilebileceği net bir biçimde görülmektedir.

¹⁰ Özel bilgiler olması nedeniyle, işletme isimleri gizli tutulmuştur.

¹¹ Et tavuğu üretimi 45 günde tamamlanmakta olup, temizleme ve yeniden doldurmaya yönelik olarak 15 günlük süre bulunmakta dolayısıyla, yılda 6 döngü (doldur-boşalt) gerçekleştirilmektedir.

¹² Gerek yatırımcıların uymaları gereken asgari proje kriterleri, gerekse projenin her aşamasında titizlikle yürütülen değerlendirme ve denetlemeler ışığında bu iddiaya yer verilebilmektedir.

5.3. Tıbbi ve Aromatik Bitki Yetiştiriciliği Desteklemeleri ve Etkileri

Kütahya Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü Bitkisel Üretim ve Bitki Sağlığı Şube Müdürlüğü'nden alınan bilgilere göre 2011 ve 2012 Çiftçi Kayıt Sisteminde haşhaş ve yer yer aspirden başka herhangi bir tıbbi ve aromatik bitkinin üretimine rastlanmamaktadır. Halbuki, Kütahya iklim ve toprak örtüsü bakımından incelendiğinde katma değeri daha yüksek olan bitkiler de üretilebilecek iken, yalnızca alışlagelmiş hububat bitkileri üretilmeye devam edilmektedir. Tıbbi ve aromatik bitkilerin katma değeri oldukça yüksek ürünler olduğu dikkate alındığında, çiftçilerin bu tür bitkilerin üretimine de yönlendirilerek gelir düzeylerini ve yaşam standartlarının artırılması bir hayli önem taşımaktadır. Ayrıca bilindiği üzere son yıllarda ilaç, kozmetik ve gıda sanayinde tıbbi ve aromatik bitkilerin artan oranda kullanılması ile birlikte, bu grup bitkiler alternatif ürün olarak tarımsal, endüstriyel ve ekonomik olarak önem kazanmaya başlamıştır.

Kütahya İl Koordinatörlüğüne son üç çağrıda en fazla başvuru “Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirmesi ve Geliştirilmesi” tedbiri altında bulunan tıbbi ve aromatik bitki yetiştiriciliğine yönelik olmuştur. Bunun temel sebebi, sözkonusu tedbirde traktörün, desteklenen uygun harcama kalemleri arasında olmasıdır. Traktör sahibi olma hedefi, üreticilerin alternatif bitkilerin üretim modelini benimsemelerinde temel motive edici unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) desteklerinden birisi olan Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve Geliştirilmesi'ne yönelik alt tedbiri ülkemiz kırsal kalkınması açısından özel bir önem taşımaktadır. Tablo 4, gerek sözkonusu çeşitlendirmenin, gerekse tıbbi ve aromatik bitki yetiştiriciliğinin önemini daha net ortaya koyan veriler içermektedir.

Tablo 4. Kütahya'da Yetiştirilen Bazı Tarım Ürünlerinin Verimlilik ve Getirileri

BAZI TARIM ÜRÜNLERİNİN MALİYET, HASILAT VE KÂR DÜZEYLERİ*					
1. GRUP	DEKAR BAŞINA VERİM (KG)	FİYAT (TL/KG)	DEKAR BAŞINA GELİR	DEKAR BAŞINA MALİYET (TL)	DEKAR BAŞINA NET KAR
BUĞDAY	500	0.7 TL	350 TL	150 TL	200 TL
ARPA	400	0.6 TL	240 TL	140 TL	100 TL
ŞEKER PANCARI	7000	0.14 TL	980 TL	500 TL	480 TL
2. GRUP	DEKAR BAŞINA VERİM (KG)	FİYAT (TL/KG)	DEKAR BAŞINA GELİR	DEKAR BAŞINA MALİYET (TL)	DEKAR BAŞINA NET KAR
KEKİK**	450	5.0 TL	2,250 TL	400 TL	1,850 TL
ADAÇAYI**	400	4.0 TL	1,600 TL	400 TL	1,200 TL
HAŞHAŞ (TOHUM)	150	6.0 TL	900 TL	250 TL	650 TL
HAŞHAŞ (KAPSÜL)	100	3.0 TL	300 TL	0 TL	300 TL
HAŞHAŞ TOPLAM	-	-	-	-	950 TL

* Veriler çiftçilerle yapılan görüşmelerden elde edilmiş olup, rakamlar ortalamaları yansıtmaktadır.
** Kekik ve adaçayı ilk yıl düşük verimli olup daha sonraki yıllarda belirtilen verimlerde olmaktadır. Ayrıca, kekik ve adaçayı çok yıllık bitki olduğu için ilk yıldan sonra giderler yaklaşık %50 düşmektedir.

Şu ana kadar gerçekleştirilen 3 çağrı kapsamında TKDK İl Koordinatörlüğü'ne “Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve Geliştirilmesi” alt tedbirinden 400'ün üzerinde proje başvurusu yapılmıştır. Başvurularda yer alan tarım arazilerinde tabloda gösterilen arpa, buğday gibi 1. grup ürünler yetiştirilmekteyken; IPARD Programı destekleri sonrasında 2. grup ürünler başlığında yer alan kekik, adaçayı ve haşhaş gibi ürünler yetiştirilmeye başlanmıştır.

İl Koordinatörlüğüne gelen başvuruların 400'ü ile sözleşme imzalanacağı kabul edildiğinde; her bir proje sahibinin tıbbi ve aromatik bitki yetiştiriciliği için her yıl ortalama 7 dekar alan kullanacağını varsayımı altında; yıllık toplam 2800 dekar arazinin 2. grup tarım ürünleri yetiştiriciliğinde kullanılacağı sonucuna ulaşılmaktadır. Yatırım yapılmadan 1. grup tarım ürünleri yetiştirmesi halinde proje sahiplerinin yıllık toplam kazançları; tamamı buğday olması halinde 560,000 lira, tamamı arpa olması halinde 280,000 lira ve tamamı şeker pancarı olması halinde 1.344 milyon liradır. IPARD Programı destekleri ile 2. grup ürünler ekilmeye başlanmış olup, şimdiki kadar başvuru sahipleri 600 dekara yakın tıbbi ve aromatik bitki ekimi yapmıştır. Başvuruların hepsinin değerlendirilmesinden sonra sözleşme imzalanan başvuru sahiplerinin tamamının yatırımları sona erdiğinde, proje sahiplerinin yıllık toplam kazançları; tamamı kekik olması halinde 5.18 milyon lira, tamamı adaçayı olması halinde 3.360 milyon lira ve tamamı haşhaş olması halinde 2.66 milyon lira olması beklenmektedir.

Yukarıdaki veriler incelenerek tıbbi bitkiler ile geleneksel tarım ürünleri karşılaştırıldığında; kekik buğdaya oranla yaklaşık 9 kat, arpaya oranla 18 kat ve şeker pancarına oranla 4 kat daha fazla gelir yaratmaktadır. Adaçayı buğdaya oranla yaklaşık 6 kat,

arpaya oranla 12 kat, şeker pancarına oranla 3 kat daha fazla gelir yaratmaktadır. Haşhaş ise buğdaya oranla yaklaşık 4 kat, arpaya oranla 9 kat ve şekerpancarına oranla 2 kat daha fazla yaratma potansiyeline sahiptir. Bu veriler ışığında; Programın bir amacının da makine ve ekipman desteğiyle birlikte, çiftlik faaliyetlerinin çeşitlendirilerek, geleneksel tarım ürünlerinin yanısıra katma değeri daha yüksek tarım ürünlerinin de yetiştirilmesini teşvik etmek olduğu söylenebilir. Başvuru sahipleri açısından IPARD Programı kapsamında “Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve Geliştirilmesi” alt tedbirine yapılan başvurulara traktörün uygun harcama kalemleri arasında yer alması ilk bakışta temel cezbedici unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat esasen önümüzdeki yıllarda yatırımcıların birer örnek teşkil ederek, çiftçilerin geçmişe oranla gelir düzeylerindeki iyileşmeyi görmeleriyle birlikte, alternatif tarım ürünleri yetiştiriciliğine olan ilginin artması önemli bir kazanım olacaktır.

Sonuç olarak, IPARD Programı kapsamında desteklenen alternatif ürünlerin, Kütahya örneğinde olduğu gibi, gerek IPARD Programı destekleri ile Program kapsamındaki diğer illerde gerekse tüm Türkiye’de yetiştirilmesi, Programın da öncelikli hedefleri arasında yer alan; tarım sektörünün sürdürülebilir modernizasyonu, bitki ve çevre sağlığı gibi konularda AB standartlarına ulaşılmasına önemli katkı sağlayabilecektir. Bunların yanısıra, bu alandaki ilerleme kırsal alanların sürdürülebilir kalkınmasına, tarım-sanayi entegrasyonuna ve kırsal alanlardan göçün önlenmesine yardım edebilecektir. Genel itibarıyla de tarım sektöründeki yatırımların artması, Türkiye’de üretilen tarımsal ürünlerin AB pazarına erişiminin kolaylaşması ve tüm bunların tarım ve kırsal nüfusun gelir düzeyini yükselterek yaşam şartlarını iyileştirmesi de beklenen sonuçlar arasındadır.

5.4. IPARD’ın Kütahya’da Tarımsal Eğitim Üzerindeki Etkileri

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu’nun desteklediği alanlardan birisi olan Kırsal Ekonomik Faaliyetlerin Çeşitlendirilmesi ve Geliştirilmesi’ne başvurulabilmesi için iki önemli koşul getirilmiştir. Bunlardan birincisi bu alanda yatırım yapılacak yer kırsal alanda¹³ olmalıdır. İkincisi ise mesleki yeterliliğin sağlanmasıdır. Mesleki yeterlilik şartı şu üç unsurdan birisini taşımakla sağlanabilmektedir:

- Yatırım yapacak kişinin yatırım konusu ile ilgili (lise, yüksekokul, üniversite, yüksek lisans veya doktora gibi) bir eğitiminin olması, veya
- Yatırım yapacak kişinin yatırım yapacağı alan ile ilgili daha önce 3 yıl iş tecrübesinin olması, yada
- Milli Eğitim onaylı bir sertifikasının olması gerekmektedir.

Bu şartın doğal bir sonucu olarak, Halk Eğitim Kurslarına 2012 ve 2013 yıllarında yoğun ilgi gerçekleşmiştir. Tablo 5 sözkonusu kurslara ilişkin bazı verileri yansıtmaktadır. Tabloda da görüldüğü üzere 4 farklı alanda 72 kurs açılmış ve 2584 katılımcıya ulaşılmıştır. Halk Eğitim Merkezi ile yapılan görüşmelerde normal şartlarda bu kurslara talep olmadığı, ancak TKDK kurulduktan sonra yoğun bir ilgiyle karşılaşıldığı belirtilmiştir. Araştırmalara göre¹⁴ kurs öncesinde çiftçilerin bu tür kursları gereksiz ve zaman kaybı olarak görerek, tarımsal faaliyet konusunda kurslara gitmenin faydalı olmayacağını düşündüğü görülmektedir. Fakat kursların bitiminde yapılan görüşmelerde ise pek çok çiftçinin şimdiye kadar hiç kursa gitmedikleri için pişmanlık duyduğu ve IPARD desteği alsalar da almasalar da diğer kurslara da katılacaklarını belirttikleri görülmüştür.

¹³ Kurumun kırsal alan tanımı, nüfusu 20.000’in altında olan yerleri ifade etmektedir.

¹⁴ Kursa katılan çiftçiler ile yüz yüze yapılan görüşmeler.

Tablo 5. Halk Eğitim Kursları İstatistikleri

TKDK'YA BAŞVURU İÇİN AÇILAN KURLAR			
İLÇE ADI	AÇILAN KURSUN KONUSU	AÇILAN KURS SAYISI	TOPLAM KATILIMCI SAYISI
MERKEZ	TIBBİ VE AROMATİK BİTKİLER	5	552
MERKEZ	ARICILIK	2	74
MERKEZ	KIRSAL TURİZM	4	163
MERKEZ	KÜLTÜR BALIKÇILIĞI	1	25
ALTINTAŞ	TIBBİ VE AROMATİK BİTKİLER	1	35
DOMANIÇ	TIBBİ VE AROMATİK BİTKİLER	1	26
DUMLUPINAR	TIBBİ VE AROMATİK BİTKİLER	1	33
EMET	TIBBİ VE AROMATİK BİTKİLER	2	152
EMET	ARICILIK	1	50
HİSARCIK	ARICILIK	1	13
PAZARLAR	ARICILIK	1	17
PAZARLAR	KIRSAL TURİZM	1	13
GEDİZ	TIBBİ VE AROMATİK BİTKİLER	1	76
GEDİZ	ARICILIK	1	12
TAVŞANLI	TIBBİ VE AROMATİK BİTKİLER	3	153
TAVŞANLI	ARICILIK	2	49
TAVŞANLI	EL SANATLARI	28	345
SİMAV	TIBBİ VE AROMATİK BİTKİLER	1	30
ÇAVDARHİSAR	ARICILIK	1	19
ÇAVDARHİSAR	TIBBİ VE AROMATİK BİTKİLER	4	127
ÇAVDARHİSAR	KIRSAL TURİZM	1	30
GEDİZ	TIBBİ VE AROMATİK BİTKİLER	1	91
ALTINTAŞ	TIBBİ VE AROMATİK BİTKİLER	2	205
HİSARCIK	TIBBİ VE AROMATİK BİTKİLER	1	101
ASLANAPA	TIBBİ VE AROMATİK BİTKİLER	3	150
ASLANAPA	EL SANATLARI	2	43
TOPLAM		72	2584

Kaynak: Kütahya Halk Eğitim Merkezi, Öğrenci Kayıt Sistemi

Şunu iddia etmek rahatlıkla mümkün ki, örneğin özellikle 50 yaş üzerindeki bir çiftçinin herhangi bir kursa gönüllü olarak katılması pek de beklenen bir durum değildir. Ancak devletin destek vereceğini ve bu desteği almak için, destek alacağı konu hakkında kurs bitirmesi gerektiğini öğrenen çiftçiler başlangıçta kendilerini mecbur hissederek ve gönülsüz de olsa kurslara katılmak durumunda kalmıştır. Fakat, kurs sonrası geri dönüşler göstermektedir ki, söz konusu kurslar katılımcıları şaşırtacak kadar faydalı bir eğitim çıktısı yaratmıştır. Bu sonuçlar göstermektedir ki, IPARD desteklemelerine getirilen eğitim (kurs) ön şartı, Türk tarımının önündeki en büyük altyapı sorunlardan birisi olan eğitimi ve bilinçli tarım yapma eksikliğinin aşılmasında çok büyük katkı yapabilecektir. Dolayısıyla, uzun vadede daha bilinçli bir çiftçi toplumu yaratılarak; daha etkin, daha verimli, ölçek ekonomisine uygun, yüksek katma değerli ve sürdürülebilir bir tarımsal üretimin önu açılmış olacaktır.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Ülkemizde uzun yıllardır tarımsal destekleme uygulamaları farklı kapsam ve amaçlara yönelik olarak uygulanmıştır. Buna rağmen, tarımın sağlıklı bir altyapıya kavuşturulduğunu söylemek pek mümkün değildir. Halbuki, Tarım Bakanlığı'nın yeterli bütçeler ayırmak suretiyle, tarım işletmelerindeki en önemli problem olan ölçek ekonomisini sağlayamama sorununu şimdiye kadar gidermesi beklenirdi. Türkiye'nin yıllık tarımsal desteklemesi IPARD kapsamında 5 yılda verilenin 4 katı tutarında olmasına karşın verilen destekler katma değeri düşük olan alanlara aktarılmaktadır. Yanlış destekleme anlayışı ve uygulamaları ülkemizin yapısal sorunlarının kalıcı olarak çözülmesine yardım etmediği gibi, sorunların katlanarak artmasına dahi neden olabilmektedir. Dolayısıyla, sahip olduğu ciddi potansiyele rağmen Türkiye'nin, tarım alanında gelişmiş ekonomilerin gerisinde kalması sonucuyla karşılaşmaktadır. Öyle ki, kısa süre öncesine kadar sahip olunan "tarım ülkesi" olma özelliğinin kaybedilmesi, hatta yakın gelecekte kendi kendini besleyemeyen bir ekonomi haline gelmesine dahi neden olabilecek riskler söz konusudur.

Hayati bir önem arz eden tarım kesimindeki sorunların sayısı çeşitlilik göstermektedir. Fakat sayıca çok görünen sorunların tek tek çözümü rasyonel olmayacaktır. Zira, sayıca çok görünen sorunları doğuran ana etmenler belli olup; bu temel sorunların çözümünüyle, ülke tarımının yapısal dönüşümünü ve kalıcı bir iyileşmeyi sağlamak mümkün olacaktır. Çünkü bilinen temel ilkeye göre, sineklerle mücadele etmek yerine bataklık kurutmak daha rasyonel bir çözümdür.

Temel yapısal sorunlar hem makro anlamda tüm ülkenin hem de mikro anlamda Kütahya ilinin ortak sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle, çalışmanın ekseninde tarımsal destek uygulamalarından, son dönemde uygulanmaya başlanan ve bir Avrupa Birliği programı olan IPARD'a yer verilmiştir. Bu doğrultuda, IPARD'ın sunduğu desteklerden üçü olan süt, et tavuğu ile tıbbi ve aromatik bitki yetiştiriciliğine sağlanan destekler ve etkileri Kütahya örneğinde ele alınmıştır.

Çalışmada ulaşılan sonuçlar, ele alınan IPARD destekleme programlarının her üçünde de; benzer uygulamaların yaygınlaştırılmasının ölçek ekonomisi ve verimlilik gibi, ülkemiz tarımının önemli sorunlarına çözüm getirebileceğine dair bulgulara işaret etmektedir. İncelenen destekleme türlerinden süt üretimine yönelik desteklemelerin sonuçları, ölçek ekonomisine uygun olarak gerçekleştirilen optimal büyüklükteki işletme yatırımlarıyla daha verimli üretimin sağlanabildiğini göstermektedir. Ele alınan bir diğer destekleme türü olan et tavuğu üretimine yönelik uygulama sonuçları da benzer şekilde ölçek ekonomisi ve buna paralel verimlilik artışını yansıtmaktadır. Ayrıca, geçmişte ihmal edilen alternatif bir tarımsal ve hayvancılık faaliyetinin, potansiyeli olan Kütahya bölgesine kazandırılması sözkonusudur. Yanısıra son yıllarda ülke ekonomisine önemli bir döviz girdisi sağlayan kanatlı hayvan ihracatına, yakın bir gelecekte ilin katkısı beklenebilecektir. Sonuçları incelenen diğer destekleme alanı olan tıbbi ve aromatik bitki yetiştiriciliği ise, başlı başına önemli bir konudur. İklim ve coğrafi şartlarıyla büyük bir potansiyele sahip olan Kütahya'da sözkonusu alana yönelik olarak IPARD öncesinde hiç bir teşvik veya yönlendirmede bulunulmamıştır. Fakat uygulama sonuçları göstermektedir ki, sunulan destek ve bilinçlendirme sayesinde çiftçinin hem katma değeri yüksek ürünleri yetiştirmesi hem de ürün çeşitliliğinin artırılması sağlanmaktadır. Çalışmada IPARD'ın dolaylı bir katkısını yansıtmak üzere son olarak ele alınan konu ise tarımsal eğitimidir. Programın uygulanmasıyla birlikte tarımsal eğitim konusunda da olumlu yansımaların görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, büyük resme bakıldığında, elde edilecek başarı pek çok sosyo-ekonomik sorunun çözümüne katkı sağlayabilecek bir adım atılması anlamına gelmektedir.

IPARD Programı yalnızca 816 Milyon Euro'luk bütçesiyle 5 yıllık bir sürede (2007-2013) kullanılmak üzere tahsis edilmiştir. Bu desteklemenin tek başına Türkiye'nin tarımsal verimliliğinde yalnızca küçük çaplı bir artış yaratması beklenebilir. Fakat sözkonusu sınırlılıklarına rağmen bir örnek teşkil etmesi ve kendini ispat etmesiyle; ülkemizde süregelen yanlışlıkların düzeltilmesi ve yapısal dönüşümün gerçekleştirilmesinin önünü açıcı bir rol oynaması IPARD'ın ülkemiz tarımına yapabileceği en önemli katkıyı oluşturacaktır. Çalışmanın ileride benzer çalışmaların gerçekleştirilmesi yönünde bir örnek teşkil etmesi umulmaktadır. Gelecekte diğer destek türleri ve bölge örneklemeleri üzerinde yürütülecek çalışmaların sonuçlarıyla yapılacak karşılaştırmalar, ulaşılan sonuçları daha anlamlı kılacaktır.

Kaynakça

DİNLER, Z. (2014), Tarım Ekonomisi, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

ERAKTAN, G. ve ÖREN, N. (2005), AB Ortak Tarım Politikası, Reform Süreci ve Türkiye'ye Etkileri, Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları.

GÜNAYDIN, G. (2010), Tarım ve Kırsallıkta Dönüşüm, Ankara: Tan Kitapevi Yayınları.

GÜNEŞ, E., ALBAYRAK, M. ve GÜLÇUBUK, B. (2002), Türkiye'de Gıda Sanayii, Ankara: Tek Gıda İş Yayınları.

IPARD Programı 2007-2013, www.tkd.gov.tr, (Erişim Tarihi: 15.02.2014).

Kütahya Halk Eğitim Merkezi, Öğrenci Kayıt Sistemi, 2012 ve 2013 Kurs Katılım Bilgileri.

Kütahya Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü, Bitkisel Üretim ve Bitki Sağlığı Şube Müdürlüğü, 2011 ve 2012 Çiftçi Kayıt Sistemi.

Kütahya Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü, <http://kutahya.tarim.gov.tr/Sayfalar/BirimDetay.aspx?OgeId=24&Liste=SolMenu>, (Erişim Tarihi: 08.03.2014).

MORTAN, K. (1998), Dünya Ekonomisi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

ÖZTÜRK, F. ve ARDOR, H.N. (2005), "Tam Üyelik Öncesi Türk Tarımının AB Tarımı Karşısında Durumu ve Ortak Tarım Politikasına Uyum Sorunu", Ekonomik Yaklaşım Dergisi, 15 (52-53): 209-233.

SUSAM, N. ve BAKKAL, U. (2008), "Türkiye'de Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Kamu Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri", Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, 10 (1): 327-357.

ŞAHİN, A. ve BERK, A. (2008), "Avrupa Birliği'nde Tek Çiftlik Ödeme Yöntemi ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi", Kamu-İş Dergisi, 10 (2): 161-183.

TKDK (2014), Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Kayıtları, Kütahya.

TKDK, Kütahya İl Koordinatörlüğü, Proje Başvuru Birimi, 2013-2014 Başvuru Dosyaları.

TKDK, <http://www.tkd.gov.tr/Giris.aspx>, (Erişim Tarihi: 18.03.2014).

TKDK, <http://www.tdkd.gov.tr/BasvuruFiles/BasvuruPaketiHazirlamaDokumanlari/BasvuruCagriRehberi/Version3.3/101-1.pdf>, (Erişim Tarihi: 22.05.2014).

TKDK, <http://www.tdkd.gov.tr/BasvuruFiles/BasvuruPaketiHazirlamaDokumanlari/IITedbirListesi/IITedbirListesi.pdf>, (03.05.2014).

TÜİK Haber Bülteni-Bitkisel Üretim 2010, <http://www.tuik.gov.tr/TÜİK>, Sayı:64, 25 Mart 2011, (Erişim Tarihi: 13.02.2014).

TÜİK, Türkiye Nüfus ve Tarımsal İstatistikleri, <http://www.tuik.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 13.02.2014).

Bu sayfa bilerek boş bırakılmıştır
This page [is] intentionally left blank